

Леонід Зашкільняк (Львів)

НОВИЙ ПОГЛЯД НА УКРАЇНСЬКУ ІСТОРІОГРАФІЮ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

В.В. Ващенко. *Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX століття (М.І. Костомаров, В.Б. Антонович, М.С. Грушевський)*. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський держуніверситет, 1998.

Порівняно невеликій монографії молодого дніпропетровського історика Володимира Ващенко, виданій під неперетензійною назвою “*Лекції*”, судилося, як здається, започаткувати нову сторінку в українських історіографічних дослідженнях. Рекомендована до друку як навчальний посібник, книжка насправді є досить ґрунтовним науковим дослідженням, що спирається на інакші, ніж досі у нас практикувалося, методологічні засади, ба – новий підхід до самої історіографічної тематики. Згадана новизна полягає передусім у тому, що в епіцентрі праці – спроба визначити внутрішні мотивації творчості трьох видатних українських істориків, які сягають їхньої свідомості, зумовлюючись особистісним психологічним фактором та життєвими обставинами. Коли точніше, то метою Автора було знайти психолого-емоційно-аксіологічні, життєво-екзистенційні стимули їхніх занять історією, дати відповідь на питання: що змусило кожного з “великої трійки” присвятити життя історичній науці.

Слід відразу підкреслити, що Автор вільно почуває себе в новітніх віяннях історичної епістемології, і це дає йому можливість отримати в підсумку багато в чому новий, часом приголомшливо неочікуваний образ: його персонажі виступають не як “велетні духу”, а насамперед як звичайні люди з

усіма властивими їм турботами, проблемами, сумнівами й страхами, але від цього зовсім не програють, навпаки – стають ближчими й зрозумілишими. Це досягається головним чином завдяки прискіпливому аналізу не лише опублікованих вченими текстів (саме текстів, а не просто творів), а й численних “індивідуальних” текстів, не призначених для стороннього ока – щоденників, записників, листів, мемуарного матеріалу. Саме звідси, вдаючись до новітніх методик інтерпретації джерела, молодий дослідник уміло “витягає” нові крихти знань, що разом складаються у нову картину української історіографії минулого століття.

Втім, праця п. Ващенка цінна передусім з огляду на методи дослідження, тому залишимо іншим рецензентам оцінку її джерельної бази на предмет репрезентативності. Звернімось до **першої лекції**, що окреслює інститут науки як фактор існування української народницької концепції XIX століття. Автор розпочинає зі з’ясування змісту поточно вживаного поняття “народницька історіографія”, котре нібито об’єднує усі три аналізовані ним постаті – Миколи Костомарова, Володимира Антоновича і Михайла Грушевського. Термінологічно-понятійний екскурс приводить до несподіваного висновку: слово “народність” в часи від Костомарова до Грушевського асоціювалося не стільки з “народом-нацією”, скільки з політичними категоріями “федералізму” й “демократизму” (с. 18, 21). Ці останні передбачали вибір наукової діяльності як способу індивідуального протистояння соціально-політичному деспотизмові в тогочасній Російській імперії. Відтак, наука у її романтично-позитивістському [швидше позитивістському – Л.З.] розумінні залишалась чи не єдиною ділянкою вільного самовираження творчої особистості. З наукою такий нонконформістський індивід пов’язував свої прагнення знайти істину, не обтяжену тягарем політики і релігії.

З цим висновком у цілому можна погодитись. Але варто було б додати, що образ “народу-нації” як головного

об'єкта вивчення все ж значною мірою визначав розвиток європейської історіографії від кінця XVIII століття. Завдяки французьким і німецьким романтикам (починаючи від Йогана Гердера) у першій половині XIX ст. було визначено головного суб'єкта історії – “народ-націю” як носія своєрідного “національного духу” з притаманними йому етно-психологічними (етно-культурними) рисами. Уся гуманістика Європи першої половини XIX ст. поширювала і пропагувала цей образ “справжнього” творця історії. Позитивізм, відкинувши ірраціональні моменти “національного духу”, зосередився на соціологічному сприйнятті історії. Тому “народ-нація” у позитивістів втрачає етно-культурні прикмети, набуваючи значення “наповнювача” певних соціальних систем, складених з функціональних структурних елементів.

Усе це (зрозуміло, вкрай стисло і схематично) ми нагадуємо для того, щоб запобігти спробам (помітним у Володимира Ващенко) абсолютизувати суто “політичний” момент вибору наукової діяльності як інтелектуальної “віддушини” для вільного лету думки. Ані Костомаров, ані Антонович з Грушевським, як здається, не обирали історію предметом прикладання життєвих сил з огляду на політичні обставини. Зрештою, і сама історична наука залишалась такою ж контрольованою владами ділянкою, як мова та література, тож давала вельми обмежений простір для проявів “свободомислія”. Натомість дослідницьке мислення XIX ст. (“Віку історії”!) більшою мірою, ніж в інших науках, спрямовувалось на пошук історичної аргументації християнських соціальних ідеалів. Тож хоча політичний мотив – можливість “плюралістичного” мислення – був, без сумніву, присутній, але не відігравав, як здається, першопланової ролі.

У другій лекції аналізується метод науково-історичного дослідження Володимира Антоновича. Полемізуючи з усталеною тезою про приналежність вченого до позитивістського напрямку історичної науки, Автор зміщує погляд від соціально-наукових проблем до проблем особистості. Для

цього він буде біографічну схему формування особистості українського історика, виявляє “метапрограму” його життя і підводить читача до висновку, що в Антоновичі треба бачити передовсім прихильника антропологічного розуміння історії (с. 29). Це аргументовано за допомогою малознаних, або й незнаних публікацій вченого в галицькій періодиці (під псевдонімами) та неопублікованих рукописних матеріалів, а також шляхом порівняння поглядів Антоновича з працями відомого французького антрополога Топінара, з яким історик був добре знайомий. Автор докладно простежує вживання антропологічної термінології у працях Антоновича, що, на його думку, служить доказом антропологічної “метапрограми” творчості вченого. Власне ця обставина, як вважає п. Ващенко, дозволяє об’єднати такі суперечливі моменти його біографії, як “Антонович-медик”, “Антонович-історик”, “Антонович-археолог”, “Антонович-етнограф” тощо (с. 34). Я б додав, що при цьому з поля зору зникає ще одна, і то надто важлива складова – “Антонович-політик”. Хоча простеження політичної діяльності цієї скритної людини представляє великі труднощі через брак прямих джерел, однак з документальних матеріалів, запроваджених до наукового обігу останніми роками¹, бачимо, який сильний відбиток вона наклала на свідомість вченого, а, можливо, навіть була визначальною для його життєвої програми, в тому числі й наукової.

Третя лекція переносить читача у світ духовності й християнської моралі Костомарова, **четверта лекція** – Антоновича, **шоста** – Грушевського. Релігійні мотиви творчості видатних істориків уже піддавалися вивченню. Володимир Ващенко знаходить у цій проблемі свіжий аспект. Його мета – відповісти на питання, наскільки релігійно-ціннісні моменти могли служити мотивацією наукової творчості. З вивчення особистої архівної спадщини вчених впливає, за Автором, такий висновок: усі троє схилились до “протестантської” іпостасі православ’я, бо це уможливило індивідуально-раціональне, передусім аксіологічне трактування віри.

Крім того, релігійний чинник сприяв аскетичному ставленню до наукової праці, що вважалась єдино вартісною з погляду вічності.

У четвертій лекції Автор спростовує усталену точку зору на причини зміни конфесії Антоновичем – перехід з католицького на православний обряд – і його нібито індиверентне сприйняття релігії в цілому (с. 53–54). Дослідник переконливо доводить, що Антонович (як і Костомаров) сприймав релігію не через почуття, а через розум, і *саме такий підхід до релігії відрізняв представників більш раціоналістичних у порівнянні з католицизмом та православ'ям протестантських конфесій* (с. 57). Додам, що при цьому залишається відкритим питання: як співіснувала та ж сама православна обрядовість з “протестантським” типом релігійності усіх трьох істориків?

Як здається, тут п. Ващенко надто прямолінійно вдався до аналогій з веберіанським зразком протестантської етики, котра, за Максом Вебером, спричинила формування на Заході Європи таких особистісних рис, як індивідуалізм, раціоналізм, прагматизм, підприємливість. Однак назагал протестантизм, суттєво впливаючи на мотивації індивідуальної поведінки європейців, навряд чи відігравав аж так визначальну роль. Релігійні мотиви так само не були вирішальними і в науковій творчості українських істориків, хоча релігійність, без сумніву, просякала їхню свідомість, складаючи підставу ціннісної орієнтації на ідеали “правди, добра, краси”².

Найвідчутнішим релігійний мотив є, напевне, у Костомарова. Відносно ж Грушевського Автор (як, втім, і решта дослідників) схильний переоцінювати вплив “релігійної кризи” 1886–1888 рр. і на цій підставі стверджувати присутність “релігійної мотивації” в історичних студіях вченого. Відомо, що “криза” і наступна “аскеза” Грушевського-юнака, котрі протривали майже три роки, були викликані нервовим зривом під час випускних іспитів у Тифліській гімназії. Проте мотиви майбутньої наукової діяльності сформувались ще до

“кризи”, а згодом неодноразово фіксуються в гімназійному щоденнику [опубл.: ж. “Київська Старовина” 1993, № 3–5], університетському щоденнику [опубл.: К., 1997] та мемуарах [опубл.: ж. “Київ” 1988, № 8–10]. “Метапрограмою” тут виразно виступає ідея “служіння народів”. Тому навряд чи можна погодитись з п. Ващенком, що *релігійно-психологічний зрив 1980-х наклав стійкий відбиток на всю подальшу біографію вченого і значною мірою обумовив його наукову діяльність* (с. 73). Адже сам Грушевський пізніше з жалем коментував свої *релігійні страхи*, вважаючи цей час *втраченим* для науки.

Загалом же релігійний чинник, на мій погляд, поступався за значенням у свідомості трьох згаданих істориків світоглядно-емоційному. З дитинства або з юнацьких років усі троє перейнялися інтересом до українства, прагнучи усунути “історичну несправедливість”, яка відмовляла “малоросам” у праві на існування. Історія з її високим науковим престижем найкраще надавалася до цього. Може, найбільш характерним тут є приклад Михайла Грушевського. Ще у 16-річному віці він написав есе “*Малороссия в своей словесности*”, де визначив надзавдання свого життя – відновити правду “про малоруську народність”³. Пізніше це зазнає корекції, передусім емоційної, але домінуючим залишиться аспект посвяти. У своєму гімназійному щоденнику навесні 1884 р. (тобто, задовго до “релігійної кризи”) емоційний юнак писав: “...Такая жажда борьбы, плодотворной деятельности, славы и так мало оснований для достижения этих целей... Я мечтаю об освобождении Украины, о борьбе всю жизнь для этой цели...”⁴.

Інакше складались обставини, які спричинили вибір фаху Миколою Костомаровим. У “*Автобиографии*” він писав:

История сделалась для меня любимым до страсти предметом; я читал много всякого рода исторических книг, вдумывался в науку и пришел к такому вопросу: отчего это во всех историях толкуют о выдающихся государственных деятелях, иногда о законах и учреждениях, но как будто пренебрегают жизнью народной массы? Бедный мужик,

*земледелец, труженник как будто не существует для истории; отчего история не говорит нам ничего о его бытие, о его духовной жизни, о его чувствах, о его проявлениях его радостей и печалей?*⁵

Інтерес до “народного життя” привів юнака до вивчення *малорусской ветви русского народа*, а на дальший вибір сфери занять вплинули, поза сумнівом, емоційно-психологічні фактори: *“Меня поразила и увлекла неподдельная прелесть малорусской народной поэзии: я никогда и не подозревал, чтобы такое изящество, такая глубина и свежесть чувств были в произведениях народа, столько близкого ко мне и о котором я, как увидел, ничего и не знал”* [підкреслення моє – Л.З]⁶. Як бачимо, любов до народу тут набуває таких емоційних форм, що межують з екзальтацією, в якій християнська віра служить хіба за ціннісну основу.

П’ята лекція пропонує простежити вплив романтичного і позитивістського типів науки на мотивацію творчості Костомарова й Антоновича (Михайла Грушевського Автор тут не заторкує). Ця проблема розглядається крізь призму продуктивності наукової праці обох вчених. На думку п.Вашенка, попередні спроби оцінити відмінності між згаданими істориками, які зводились переважно до експонування їхніх індивідуальних рис (як обдарованість, працездатність тощо), є недостатніми. Спираючись на дослідження сучасних наукознавців, Автор доводить, що продуктивність праці Костомарова й Антоновича залежала від панівних у відповідний час “ідеалів науковості” (с. 62). Можна цілком погодитись з дослідником щодо тлумачення “романтичного” та “позитивістського” типів науковості, в рамках яких реалізували себе, відповідно, Костомаров і Антонович (хоча позитивізм Антоновича я б поставив під питання: як здається, варто швидше вести мову про перехідний між романтизмом і позитивізмом тип, а не про “типовий” позитивізм). Той і другий типи мали різні орієнтири, серед яких чи не найголовнішу роль відіграло ставлення до “наукової істини”. Для

романтиків остання, як відомо, полягала в ідеалізації минулого, отже – допущенні в науку значної частки ірраціонального, тимчасом як позитивізм вимагав більшої строгості дослідження, уникаючи виходу за рамки джерела.

Чи не найкращі дослідницькі результати можемо побачити в двох останніх лекціях. **Сьома лекція** присвячена феномену “Київської документальної школи” Володимира Антоновича. Автор обрав оригінальну форму дискурсу – розгляд трьох парадоксів щодо існування школи. Спочатку він співставляє висловлювання самого Антоновича (заперечення школи) і його учнів (ствердження школи). Далі – другий парадокс – пробує розшифрувати загадку величезного, ледь не гіпнотичного дидактичного впливу Антоновича на учнів, побіжно торкаючись європейських ідеалів лекторського мистецтва. Докладний аналіз складових популярності вченого підводить Автора до, на перший погляд, суперечливого висновку – третій парадокс – про *іраціональність впливу харизматичного лідера* (с. 112). На підставі спогадів осіб, які слухали лекції історика, п. Ващенко виокремлює головний елемент харизми вченого та ідейного лідера – *тембр його голосу* (с. 115). Власне, завдяки йому Антонович досягав ірраціонального впливу на слухачів, а харизматичний авторитет вченого породжував масовий свідомісний феномен “київської школи”. Цей феномен – і тут не можна не погодитись з дослідником – є швидше *науковою метафорою, ніж науковою дефініцією* (с. 116). На цьому, можливо, варто було поставити крапку. Але Автор ставить кому і починає пошук “догідного” зразка для окреслення школи в сучасному наукознавстві, а не знаходячи – робить песимістичний висновок про потребу або відкинути міф про існування “Київської документальної школи”, або ще раз розпочати роботу з нуля (с.120). Як на мене, пошук доцільно провадити в тому самому метафоричному річищі, яке викликало появу феномену школи.

Остання **восьма лекція** є спробою знайти прихований (позасвідомісний) фактор постійного тиску на розум і

дії українських істориків. Логічним є звернення Автора до текстологічного і структурно-антропологічного методів, за допомогою яких аналізуються історичні та літературні твори Костомарова. За висновком п.Ващенко, це – тексти-дзеркала, в яких зображення одних і тих самих подій є симетрично оберненим (с.127). Пояснення цьому Автор пропонує шукати у так званій “екзистенційній ситуації” в рамках психоаналізу. Він показує, зокрема, що всі твори Костомарова наповнені “авторським страхом” – життєвим досвідом, типовим для тогочасної генерації дослідників минулого (с. 129–135). Історичні та літературні тексти вченого відігравали роль психічної компенсації за особисті життєві “страхи”, пов’язані з політичними, ідейними, інтелектуальними і навіть побутовими утисками й обмеженнями, яких він зазнавав протягом майже всього життя.

Чи не вперше в українській історіографії дніпропетровський дослідник здійснив структурно-текстологічний аналіз, продемонструвавши його пізнавальні можливості в історіографічних студіях. І справді: сьогодні вже не можна вивчати розвиток історичної науки виключно через “зовнішню оболонку” текстів, без врахування індивідуального характеру, життєвого досвіду й обставин життя їхніх творців. Іншими словами, п. Ващенко застосував методологію нарративістської філософії історії, яка стверджує, що будь-які тексти є перш за все самовиявленням особистості, яка діє в межах певної наукової парадигми і соціально-культурного середовища, отже – відбивають передовсім життєвий досвід і свідомі та підсвідомі прагнення своїх авторів.

Шкода лише, що п. Ващенко не доводить своє дослідження до логічного завершення за тим самим нарративістським зразком, тобто не пробує визначити провідні метафори центральних творів української історіографії ХІХ ст. за схемою одного з засновників “нової філософії історії” Хейдена Уайта⁷. Думається, поглиблений текстологічний аналіз дозволить у майбутньому зробити це, пов’язавши згадану

метафорику з мотиваціями творчості досліджуваних п. Ващенком істориків. Сьогодні, як на мене (і рецензована праця в цьому переконує), можна виокремити три найвагомші елементи їх свідомості – народ, свободу, моральність. Поняття “народу” навіювалось тогочасними філософією та історичною наукою, поняття “свободи” – філософією і політичною ситуацією, “моральності” – релігією. Усі ці елементи п. Ващенко зумів вичленувати, але, на жаль, не зробив заключного зусилля, аби їх поєднати.

На цьому огляд *“Лекцій”* можна було б скінчити. Проте мушу додати, що, попри інтелектуальне задоволення, книжка залишає у читача відчуття незавершеності: кожна лекція є ніби осколком якоїсь більшої картини, окремим епізодом, вирваним з контексту. Бракує цілісного представлення “народницької історіографії”; чимало сторін творчості Антоновича й Грушевського залишилися за кадром (більш-менш повно проаналізований лише Костомаров); здається невинуватим, що Автор продовжує триматися уявлення про цілісність метафори “народництво”. Остання має право на існування з погляду загальнокультурного, але не витримує критики як науково-пізнавальне поняття. Зрештою, усі троє розглянутих у монографії істориків належали до різних наукових напрямів і єдине, що їх об’єднувало – це мотивація творчості. Заслуга п. Ващенка полягає у тому, що він зміг показати це з достатньою опуклістю. Водночас він дотримується думки, що в основі даної мотивації лежить схоже сприйняття “народу-нації” як головного об’єкта історичного дослідження. Але ж в епістемологічному плані розуміння об’єкта (“народу”) у Миколи Костомарова, Володимира Антоновича і Михайла Грушевського настільки відмінне, наскільки відмінними є романтизм, позитивізм і соціально-культурна історія. Тому оте саме “народництво”, яке мало б єднати трьох істориків, насправді швидше розділяє їх.

На завершення, ще раз вітаючи появу книжки Володимира Ващенка, яка сигналізує про дебют молодого ерудо-

ваного дослідника, хотілося б побажати перевидання його "Лекцій" у кращому поліграфічному виконанні й більшим накладом, щоб вони могли стати доступними для ширшого кола фахівців. А ще краще було б Авторіві написати наукову монографію, де, не обмежуючи себе каноном підруничкового жанру, п.Ващенко міг би чіткіше представити евристичну придатність запропонованих ним методів.

¹ До таких матеріалів належать, зокрема, щоденники, мемуари й листи колег та учнів Антоновича (як О. Кистяківський, М. Грушевський, С. Єфремов та ін.). Багато згадок про "Пасічника" (Антоновича) містить ще не виданий епістолярій О.Кониського (надзвичайно цікава частина його листування з О.Барвінським зберігається у відділі рукописів Львівської Наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка: Ф. 11 – Барвінські). Про роль Антоновича у створенні "українського П'ємонту" в Галичині мені вже доводилося писати: Зашкільняк Л. *Львів як центр формування української науки (друга половина XIX ст.)* // *Lwów: Miasto. Społeczeństwo. Kultura.* – Kraków, 1998. – Т.2. – С.387–402. У цій статті використані матеріали австрійської поліції про політичну діяльність Антоновича (Державний архів Львівської області. – Ф. 350, оп. 1, спр. 4912. – Арк. 38–50 *passim*).

² Цими самими словами Грушевський неодноразово окреслює свій ідеал і в юнацьких щоденниках (пор.: *Щоденник, 1888–1894 pp.* – К., 1997. – С.12, 97 та ін.). На таку саму формулу натрапляємо у Миколи Костомарова.

³ Центральний державний історичний архів України у м.Києві. – Ф.1235, оп.1, спр.260. – Арк.18 і зв.

⁴ Київська Старовина. – 1993, № 5. – С.22.

⁵ Костомаров Н.И. *Исторические произведения. Автобиография.* – К., 1989. – С.446.

⁶ Там само. – С.447.

⁷ White H. *Metahistory. The Historical Imagination in Europe.* – Baltimore-London, 1973. З новіших праць стосовно нарративізму "нової філософії історії" див.: Jenkins K. *On "Whan is History?" From Carr and Elton to Rorty and White.* – London–New-York, 1995; *A New Philosophy of History* / Ed. by F. Ankersmit and H. Kellner. – London, 1995; Topolski J. *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej.* – Warszawa, 1996.